

Карікова Н. М.

РОДОВА ВАРІАНТНІСТЬ ЗАПОЗИЧЕНИХ ІМЕННИКІВ: ДЕ І ЯК ШУКАТИ НОРМИ?

Статтю присвячено актуальному й дотепер почасти нерозв'язаному питанню родової належності деяких запозичених іменників (на кшталт візит – візита, зал – зала, оазис – оаза, тезис – теза). Проаналізовано різні погляди науковців на це питання. Здійснено спробу з'ясувати причини виникнення й подальшого функціонування варіантних родових форм таких іменників в українській мові.

Ключові слова: українська мова, родова належність, запозичені іменники, варіантність, норма, хитання.

Статья посвящена актуальному и до сих пор не до конца решенному вопросу родовой принадлежности некоторых заимствованных существительных. Проанализированы различные взгляды ученых на обозначенный вопрос. Исследованы причины возникновения и дальнейшего функционирования вариантных родовых форм таких существительных в украинском языке.

Ключевые слова: украинский язык, родовая принадлежность, заимствованные существительные, вариантность, норма, нестабильность.

The article is devoted to the topical and still not fully resolved question concerning the gender assignment of some borrowed nouns. Apart from offering a survey of different scholars' views on this question, it investigates the causes of the appearance and maintenance of variant gender forms of the nouns in question in the Ukrainian language.

Key words: Ukrainian language, gender assignment, borrowed nouns, variation, standard, instability.

Проблема запозичення й відповідного “пристосування” до системи української мови слів іншомовного походження, або запозичених слів¹, завжди викликає науковий інтерес серед широкого кола вітчизняних мовознавців (Л. Булаховський, Ю. Шевельов, А. Коваль, О. Муромцева, М. Кочерган, О. Тараненко, Л. Масенко, О. Ткаченко, Л. Струганець, П. Селігей та ін. [див.: 1; 34; 11; 13; 14; 12; 28; 31; 30; 25; 20; 21]). На особливу увагу заслуговує питання визначення морфологічної категорії роду деяких запозичених іменників. Грунтовних розвідок, де це питання розглядалося б усебічно й повно (маємо на увазі не тільки дослідження в діахронічному аспекті, а й залучення для вивчення широкого масиву фактичного матеріалу, зібраного з усієї території України, який відбивав би основні функціональні стилі сьогочасної української мови), у сучасному мовознавстві, на жаль, бракує.

За мету ми визначили – звернути увагу мовознавців на не розв'язане ще й дотепер питання родової належності запозичених іменників та спробувати встановити причини виникнення й подальшого функціонування в українській мові варіантних родових форм таких іменників.

Категорію роду іменників сучасні мовні теоретики визначають як несловозмінну самостійну морфологічну категорію, “яка в типових виявах має диференційовану сукупність афіксів (флексій і суфіксів) для свого вираження, поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статі або недорослості та формально-граматичний зміст назв неістот і складається з граєм чоловічого, жіночого і середнього роду” [3, с. 85]. Як зазначають лінгвісти, “сучасні нормативні правописні посібники суперечать одне одному, знов-таки переважно щодо правопису запозичень”, що своєю чергою “негативно позначається на культурі мови” [див.: 36, с. 192]. І справді, питання про родову форму деяких запозичених іменників, на кшталт зал / зала, візит / візита, генезис / генеза та ін., сучасні мовознавці розв'язують по-різному. Навіть побіжний аналіз нових прескриптивних джерел переконує в тому, що якщо одні мовознавці лише констатують наявність у сучасній українській мові варіантів родових форм (називаючи це “ваганням”, “хитанням”, “несталістю” та ін.), то інші дослідники (переважно з діаспори) демонструють у цьому питанні цілком визначену позицію.

Так, О. Пономарів зазначає, що в сучасній українській мові “спостерігається хитання в граматичному роді іменників *сусід – сусіда, зал – зала, змій – змія, птах – птаха, парасоль – парасоля, плацкарт – плацкарта...*” [18, с. 120]. І. Ющук указує на деякі випадки “вагання між родами: *цей зал і ця зала, цей*

¹ Згідно з енциклопедичною статтею, “провести чітку межу” між словами іншомовними та запозиченими буває “дуже важко” [див. 30, с. 230]. На думку сучасних мовознавців, їх відрізняє ступінь засвоєння мовою-реципієнтом. Іншомовні слова не повністю засвоюються мовцями, а “сприймаються як чужорідні”, зберігаючи “ознаки свого походження” [30, с. 230]. Проте з часом, “набувши популярності” й відповідно будучи засвоєними “усіма носіями запозичаючої мови”, вони перетворюються на запозичені [30, с. 230].

птаха і ця птаха, цей дрозд і ця дрозд..." [35, с. 307]. Уживання запозичених іменників у жіночому роді, як-от: *зала, генеза, оаза, візита, бензина, папіроса, оркестра* "поряд із нормативними в радянські часи і зараз *зал, генезис, оазис, візит, бензин, папірос, оркестр...*" І. Фаріон називає "тенденцією", що стала помітною з кінця 80-х років ХХ ст. [33, с. 195]. У розвідці О. Тараненка з промовистою назвою "Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму" знаходимо: "Активізувалося вживання варіантів жін. р. ряду іншомовних іменників (у конкуренції з більш рекомєнтованими перед цим формами переважно чол. р.): *зала, тенега, оаза, рідше Євангелія, катехиза, парада* та деякі ін." [28, с. 177]. Визнають наявність варіантних форм запозичених іменників за ознакою роду й О. Муромцева та В. Жовтобрюх, указуючи при тому, що "ці варіанти чітко розмежуються за стилями мовлення: в науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях слова *санаторій, жилет, плацкарт, жакет* та ін. – чоловічого роду, у розмовному стилі можна зустріти вживання цих слів як у чоловічому, так і в жіночому роді" [13, с. 88]. Про "несталість родового значення" іменників та "їх стилістичне розмежування" читаємо і в енциклопедичній статті "Рід" за підписом Н. Озерової [17, с. 553]. Авторка констатує, що в сучасній українській мові є "ряд іменників", які вживаються і в чоловічому, і в жіночому роді, на зразок: *зал – зала* і т. ін. [17, с. 553].

Проте слова дослідників про чітке стилістичне розмежування таких іменників видаються нам дещо сумнівними, адже навіть побіжний аналіз "Великого тлумачного словника сучасної української мови" (2005 р.) В. Бусела (що позиціонується як "універсальний довідник із сучасної української мови") дозволив виявити такі, наприклад, варіантні родові пари запозичених іменників: *генеза – генезис, візит – візита* (з прим. "рідко"), *зал – зала, оаза – оазис, теза – тезис* (з прим. "рідко"), що даються без будь-яких приміток щодо їх уживання в тому чи тому стилі! [див.: 2]. Натомість форми іменників жіночого роду *метода, оркестра, санаторія, парада* названий словник узагалі маркує як застарілі [див.: 2].

Цілком чітку позицію щодо дискусійного питання висловив свого часу І. Огієнко. У праці "Наша літературна мова" (друга частина), що її написано на еміграції 1969 р., мовознавець зазначив: "Справа роду іншомовних слів – це важлива справа в нашій літературній мові, яка, як і жодна літературна мова світу, не повинна б знати хитання" [16, с. 186]. І далі: "Коли ми хочемо мати усталену літературну мову, цебто вироблену, культурну, мусимо звернути пильну увагу і на рід іншомовних слів у нашій мові" [16, с. 186]. Головне правило, за І. Огієнком, звучить так: "...рід слів неживих окреслюємо тільки з їх закінчення. А саме: 1. Слова чоловічого роду закінчуються головно на тверду приголосну, рідко на **-ь**. 2. Слова жіночого роду закінчуються на **-а, -я**, або на **-ь**. 3. Слова ніякого роду закінчуються на **-о, -е**" [16, с. 184]. Науковець акцентує увагу на тому, що "українська мова, приймаючи іншомовні слова, завжди українізує їхній рід, цебто надає свій рід чужому слову, не оглядаючись на його рід у чужій мові надав згідно з своїми мовними правилами, цебто згідно з їх закінченням. Це мовний закон у нашій мові" [16, с. 184]. І хоча І. Огієнко визнає, що в українській мові "є ще чимало слів подвійної форми, цебто подвійного роду", між якими "помічається вперта боротьба"², проте він упевнено визначає рід іншомовних іменників, серед яких знаходимо й багато дискусійних лексичних запозичень, як-от: 1) до іменників чоловічого роду належать такі: *клавіш, конверт, курсив*, а також імен. на **-ль**: *автомобіль, антресоль, баль, вуаль, деталь, дуель, емаль, контроль, ліноль, рояль, тюль* та ін.; 2) до іменників жіночого роду такі: *адреса, алюра, атака, афіша, багета, візита, етикета, комода, лімона, мармелада, оркестра, папіроса, парада, променада, пудра, резерва, туалета, фасада, флота*, а також імен. грецького походження на **-іс**: *анабіоза, аналіза, аскеза, еліпса, криза, наркоза, оаза, прогноза, теза, фаза, фраза* та ін. [див.: 16, с. 187–194].

У праці зведеного діаспорного мовознавця С. Караванського "Секрети української мови" (2009 р.) подано список запозичених іменників (під рубрикою "Потенційна українська форма": *генеза, колегія, криза, метода і метод, санаторія, синтакса, теза*), які, за словами автора, "знали калічення, переключення, шельмування у словниках або вилучення з ужитку в наслідок погрому українства 30-х років" [8, с. 113]. Наведена цитата красномовно засвідчує позицію дослідника щодо невнормованого й досі питання сучасного українського мовознавства.

Прикметно, що в 20-ті – на поч. 30-х рр. ХХ ст. – період установа літературних норм, питання про родову належність запозичених іменників було одним із контроверсійних питань тогочасної української літературної мови. Цю суперечність дається легко простежити, зіставляючи тодішні авторитетні лексикографічні праці³. Так, якщо РУС ак. (як і РУС Із., СУР Нік., ПС Гол.) зараховував слова *абрикоса*,

¹ Зауважмо, що ці слова, які складають варіантну родову пару (напр. оазис – оаза), ніяк семантично між собою не різняться [див.: 2].

² Цікаво, що на переконання І. Огієнка, у цій боротьбі візьме гору жіночий рід. Свою думку він обґрунтовує тим, що в українській мові відбувається процес фемінізації або "ожіночення" роду іншомовних слів. Він вважає, що це "нормальний історичний процес в українській мові, який сильно й глибоко захопив українську народну мову" [16, с. 196].

³ До таких насамперед зараховуємо "Російсько-український словник" (1924–1933 рр.) за редакцією А. Кримського та С. Єфремова, "Українсько-російський словник" (1926 р.) А. Ніковського; "Практичний російсько-український словник" (1926 р.) М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка, "Правописний словник" (1929 р.) Г. Голоскевича; "Російсько-український словник" (1930 р.) О. Ізюмова.

аналіза до іменників жіночого роду, то “Практичний російсько-український словник” М. Йогансена подавав їх як іменники з подвійними варіантними родовими формами: *абрикос*[а], *аналіза* / *аналіз* [див.: 7]. Або такий приклад: академічний словник (а разом із ним і РУС Из., СУР Нік., ПС Гол.) визначали мовну одиницю *анекдота* як іменник жіночого роду, тоді як ПРУС Йог. подавав його тільки в чоловічому роді: *анекдот* [див.: 7]. Те саме можна сказати й про іменник жіночого роду *фл[ь]ота* [див.: 19; 5; 6], який ПРУС Йог. зафіксував як іменник чоловічого роду: *флот*, а СУР Нік. дозволяв варіантність [див.: 7; 15]. Аналогічну невизначеність можна було спостерігати й щодо родової належності таких запозичених слів, як *визит*, *класс*, *метод*, *оазис* (рос.) та ін.

І навіть “Український правопис” 1928 р. до кінця не розв’язував цього суперечливого питання. У згаданій праці йому присвячено параграф “Рід у чужих іменниках і відмінювання їх”, де сформульовано тільки загальне правило: “§ 75. Рід у чужих іменниках (загальних) звичайно визначається закінченням їх в українській мові, оскільки ті закінчення асоціюються з закінченнями українських іменників. Так, напр., всі іменники латинського походження на **-ум (-юм)** будуть чоловічого роду (в лат. мові ніякого): *всенародний референдум*, *університетський колекціум*..., бо в українській мові всі іменники з подібними закінченнями чоловічого роду” [32, с. 71–72]. Якщо ж говорити про запозичені іменники латинського й грецького походження з іншими флексіями, то тут “Український правопис” нічого певного не визначав, констатує лише “деяку неусталеність щодо роду” та пропонує зазирати в “добрий словник”, який “дасть надійну вказівку щодо роду й закінчення такого чужомовного слова”¹ [32, с. 71–72].

На особливу увагу заслуговує праця О. Синявського “Норми української літературної мови” (1931 р.), де у відповідному розділі знаходимо: “... вони [іменники] в несталій частині кінець-кінцем визначаються й усталюються в процесі самого життя літературної мови, де борються ті конкуренти, іноді і довго змагаючись між собою і навіть залишаючись як рівнобіжні, іноді ж більш-менш швидко перемагаючи одна другу” [22, с. 47]. У “Нормах...” науковець зарахував до іменників жіночого роду такі лексеми: *адреса*, *відпустка*, *завіса*, *класа*, *картопля*, *криза*, *недуга*, *пара*, *перерва*, *путь*, *салата*, *тополя*, *фаза*, *флота*, *харч* та ін., зауваживши перед цим, що він наводить приклади “з того, що на сей час життя нашої літературної мови визначилося в цій галузі” [22, с. 47].

Невизначеність та хитання щодо виокремленої морфологічної норми відбилося на всіх стилях тогочасного мовлення. Так, М. Гладкий, аналізуючи мову української преси двадцятих років, писав: “Велике розходження з родом декотрих речівників, однак гору бере авторитет академічного словника й через те в “Ком”, “Р. Г. П.”, “П. П.”² маємо вже тільки п р о г р а м а (жін. роду), так само починає переважати й аналіза ..., з метою ще неясно (“К”18 – “цей метод” і “К”18 – “метода”). За акад. словником поволі набувають прав громадянства й “парада” (ж. р.) і “оркестра” (ж. р.). Шкода також, що “Комуніст” (№ ...) скрізь пише к л а с (чол. роду), а не к л а с а (ж. р.) як усі інші” [4, с. 22]. М. Сулима також писав про факти вживання “непоправної” форми іменника *клас* (чол. рід), що “уперто держиться в нас (напр., у газеті “Комуніст”), замість нормативної форми *класа* (жін. рід)” [27, с. 23]. Критикував він і мову наукових та науково-популярних видань, зокрема педагогічні журнали, де теж спостерігалися “вагання” щодо вживання запозичених іменників [див.: 27, с. 23]. Позначилися ці хитання й на авторській мові представників тогочасного красного письменства [див.: 9; 10].

Чим же можна пояснити такі хитання щодо категорії роду деяких запозичених іменників? На думку сучасних мовознавців (Ю. Шевельов, Г. Яворська, І. Фаріон, О. Муромцева та ін.), “європейські запозичення приходили на “підросійську” Україну і в Галичину різними шляхами: у першому випадку переважно через посередництво російської мови, у другому – польської (звичайно, за винятком безпосередніх запозичень, напр., з німецької)” [див.: 36, с. 187]. І далі: “Відповідно створювалися різні варіанти вимови та написання тих самих слів, при цьому чи не найбільш відрізнялися принципи передачі на письмі та у вимові слів грецького та латинського походження” [36, с. 187]. Як зазначає О. Муромцева, “варіанти родових форм іменників типу *актив* – *актива* (фр. *actif*, ч. р., нім. *Aktiva* множ.), *девіз* – *девіз(а)* (фр. *devise*, ж. р.), *контроль* – *контроля* (фр. *controle*, ч. р.), *клас* – *кляса* (фр. *classe*, ж. р.), *анархіст* – *анархіста* (фр. *anarchiste*, ч. р.)” якраз і з’явилися “внаслідок впливів цих обох мов [російської і польської] в українській мові” [14, с. 91].

Проте, на нашу думку, не можна беззастережно погоджуватися з цим твердженням, адже, як відомо, В. Сімович – репрезентант західно-українського мовознавства, у своїй праці “На теми мови” (1924 р.) писав саме про “м о с к в о ф і л ь с т в о наших авторів”, а не про їхню “п о л ь щ и з н у” (відступці наші.

¹ До речі, “Практичний російсько-український словник” М. Йогансена та ін. авторів, у якому спостерігаються випадки розходження щодо родової належності запозичених іменників із академічним словником А. Кримського та С. Єфремова, 1926 року проф. М. Сулима схарактеризував прикметником “добренький” [див.: 26, с. 33–34], а значно пізніше, уже на поч. ХХІ ст., його названо в числі найважливіших словників того часу [див.: 29, с. 300–301].

² Назви центральних під ту пору газет: “Комуніст” № 2218 і № 2232 (скорочено – “К”18 і “К”32), “Робітничка Газета Пролетар” № 180 (скорочено – “Р. Г. П.”180), “Пролетарська Правда” № 1761 і № 1766 (скорочено – “П. П.” 61 і “П. П.” 66).

– Н. К.), що було б цілком логічно для авторів-“західняків”. “Москвофільством” науковець називав процес запозичення слів та мовних конструкцій із інших мов не безпосереднім шляхом, а опосередковано через російську мову, за його словами, “просіяним крізь московське сито ... не додивляючись до того, чи вони відповідають духові нашої мови, чи ні” [24, с. 3]. Цей шлях, як уважав дослідник, не завжди є придатним, тому що неправильно запозичені спочатку російською мовою слова, потім потрапляють до української мови у “скаліченому” вигляді [24, с. 12–13]. Так, російська мова запозичила з французької низку іменників чоловічого роду із закінченням *Æ*, наприклад: *класс, прогноз, диагноз, синтез, анализ, метод, анекдот* і т. ін. Натомість українська мова “здавна, під безпосереднім впливом заходу, приймала ці слова в жіночому роді, замінюючи грецькі й латинські закінчення (-is, -is, -us) – українським закінченням жіночих іменників – *-а*. Таким робом, – зазначає дослідник, – повстали наші форми цих чужих іменників: *кляса, прогноза, діягноза, синтеза, аналіза, метода, анекдота* ... й т. д.” [24, с. 12]. Як констатував В. Сімович, українські працівники пера порушували “закон переробу таких чужих слів”, уживаючи під впливом “московської мови” лексеми на кшталт *клас, прогноз, диагноз, синтез* і т. ін. [24, с. 12]. Отже, ці іменники “повинні теж мати закінчення м'яких іменників жіночого роду ... *кляса, прогноза, діягноза, синтеза, аналіза, метода, анекдота, база, теза, оаза, криза, синтакса, генеза, еліпса* й т. д.” [24, с. 12].

Якщо говорити про тогочасних представників східноукраїнського мовознавства, то варто згадати знаного науковця О. Синявського, який у своїй студії “Порадник української мови” (1922 р.) такі запозичені слова, як: *адрес, занавес, класс, кризис, салат, флот* (рос.) та деякі ін. без будь-яких приміток чи то вагань зарахував до іменників жіночого роду: *адреса, завіса, класа, криза, салата, флота* [див.: 23, с. 37]. Доречно пильно поглянути й на ті критерії, що їх цілком чітко сформулював мовознавець у вступних увагах до названої праці: “1) щоб ця норма була природна для н а й б і л ь ш о ї частини народньої мови; 2) щоб вона була звичайна в творах найкращих українських п и с ь м е н н и к і в, і 3) щоб вона була к р а щ а, в и г і д н і ш а з погляду поступу, удосконалення мови. Звісно, що як коли не можна було погодити всі вимоги, то перевага віддавалася традиції” [23, с. IX].

Із цього випливає, що в питанні про родову належність запозичених іменників визначати як провідну роль мов-посередниць (у нашому випадку, російської і польської), мабуть, не можна. Очевидно, на шляхи “пристосування” запозиченого слова до системи української мови впливали й інші чинники.

Варта уваги й думка Г. Яворської про те, що “у періоди активізації мовної свідомості [а ці періоди якраз і припадають на 20-ті роки ХХ ст. та на кінець ХХ – початок ХХІ ст. – Н. К.], коли починають дискутуватися питання мовної норми, ті або інші варіанти, що пропонуються як нормативні, часто безпосередньо пов’язані з **ідеологічними та політичними позиціями** учасників мовної полеміки і, зрештою, з певними національно-культурними орієнтаціями” (виділення наше. – Н. К.) [36, с. 161].

Отже, з дослідженого матеріалу робимо такий висновок: серед причин, що призвели до виникнення й подальшого функціонування в українській мові варіантних родових форм запозичених іменників, можна назвати, по-перше, неусталеність і невнормованість української літературної мови на початку 20-х рр. минулого століття загалом, і морфологічної ділянки зокрема; по-друге, інтерферентні явища вкупі з ідеологічними та політичними міркуваннями мовознавців (як тогочасних, так і нинішніх); по-третє, відсутність єдиної позиції сучасних науковців у розгляданому питанні, а через це й брак чітко визначеної і науково обґрунтованої норми (або правила) родової належності запозичених іменників. Зрозуміло, що все це не може позитивно впливати на мовну культуру сучасної української літературної мови, а навпаки, сприяє подальшому розхитуванню її морфологічних норм.

Умовні скорочення:

ПРУС Йог. – “Практичний російсько-український словник” М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка (1929 р.);

ПС Гол. – “Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук)” Г. Голоскевича (1929 р.);

РУС ак. – “Російсько-український словник” за ред. А. Кримського та С. Єфремова (1924–1933 рр.);

РУС Із. – “Російсько-український словник” О. Ізюмова (1930 р.);

СУР Нік. – “Словник українсько-російський” А. Ніковського (1927 р.).

Література:

1. Булаховський Л. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Радянська школа, 1955. – 248 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.

3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Університетське видавництво “Пульсари”, 2004. – 398 с.

4. Гладкий М. Лексика наших газет / М. Гладкий // Червона преса. – 1927. – № 6. – С. 20–24.

5. Голоскевич Г. Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук) / Г. Голоскевич. – Х., 1929.
6. Ізюмов О. Російсько-український словник / О. Ізюмов. – [4-е вид., доп. й випр. за новим правописом]. – Х.; К. : ДВУ, 1930. – 903 с.
7. Йогансен М. Практичний російсько-український словник / М. Йогансен, М. Наконечний, К. Німчинов, Б. Ткаченко. – Дніпропетровськ : ДВУ, 1926. – 238 с.
8. Караванський С. Секрети української мови / С. Караванський. – 2-ге розширене вид. – Львів : БаК, 2009 р. – 344 с.
9. Карікова Н. М. “Мова сучасного українського письменства” крізь призму пуристичного погляду Миколи Гладкого / Н. М. Карікова // Лінгвістичні дослідження : [зб. наук. праць] / [за заг. ред. проф. Л. А. Лисиценко]. – Х. : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2009. – Вип. 28. – С. 83–92.
10. Карікова Н. М. Відбиття лінгвістичних дискусій 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. в мові красного письменства (на матеріалі прози С. Пилипенка) / Н. М. Карікова // Наукові записки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – Вип. 96 (1). – С. 183–189. – (Серія : Філологічні науки (мовознавство) : [у 2 ч.]).
11. Коваль А. П. Культура української мови / А. П. Коваль. – К. : Наукова думка, 1964. – 195 с.
12. Кочерган М. Німецькі лексичні запозичення в південно-західних говорах української мови / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 19–23.
13. Муромцева О. Г. Культура мови вчителя. Курс лекцій : [навч. посіб. для вузів] / О. Г. Муромцева, В. Ф. Жовтобрюх ; [за ред. О. Г. Муромцевої]. – Х. : Гриф, 1998. – 206 с.
14. Муромцева О. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Г. Муромцева. – Х. : Вища школа, 1985. – 152 с.
15. Ніковський А. Українсько-російський словник / А. Ніковський. – К. : Горно, 1926. – 864 с.
16. Огієнко І. Наша літературна мова / Іван Огієнко (митрополит Іларіон) ; [упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 2011. – 356 с.
17. Озерова Н. Рід / Н. Г. Озерова // Українська мова : [енцикл.] / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.]. – К. : Вид. “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. – 2004. – С. 553.
18. Пономарів О. Сучасна українська мова : [підручник] / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. ; [за ред. О. Д. Пономарева]. – 2-е вид. – К. : Либідь, 2001.
19. Російсько-український словник [Українська Академія Наук] / [гол. ред. А. Е. Кримський]. – Том 1–3. – К. : Червоний Шлях, 1924–1933.
20. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? / П. О. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 3–16.
21. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? / П. О. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 16–32.
22. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Х.; К. : Література й мистецтво, 1931. – 368 с.
23. Синявський О. Порадник української мови / О. Синявський. – Харків ; Берлін ; Нью-Йорк : Космос, 1922. – 150 с.
24. Сімович В. На теми мови / В. Сімович. – Прага ; Берлін : Нова Україна, 1924. – 45 с.
25. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. / Л. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 352 с.
26. Сулима М. Про “позаяк” “(п)оскільки” й “(п)остільки” / М. Сулима // Збірник Центральних Державних Курсів Українознавства. – Х. : ЦДКУ при УПО НКО, 1928. – № 1. – С. 32–41.
27. Сулима М. Стилїстичні дрібнички-недоломки (Лексика, семантика, синтаксис) / М. Сулима // Радянська освіта. – 1928. – № 7–8. – С. 18–25.
28. Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов’янському тлі) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 159–189.
29. Тараненко О. О. Українська лексикографія 1917 – поч. 21 ст. / О. О. Тараненко // Українська мова : [енцикл.] / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.]. – К. : Вид. “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. – 2004. – С. 300–304.
30. Ткаченко О. Іншомовні слова / О. Ткаченко // Українська мова : [енцикл.] / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.]. – К. : Вид. “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана. – 2004. – С. 230.
31. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду : [док. і матеріали] / [упоряд.: Л. Масенко та ін.]. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 399 с.
32. Український правопис. – Х. : ДВУ, 1928. – 99 с.
33. Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова : [монографія] / Ірина Фаріон. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 328 с.
34. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с.
35. Юшук І. Українська мова : [підручник] / І. П. Юшук. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2006. – 640 с.
36. Яворська Г. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада / Г. Яворська. – К., 2000. – 288 с.